

Gravspråk i et fjordlandskap

Regional variasjon i jernalderens Hardanger

Burial language in a fjord landscape

Regional variation in Iron Age Hardanger

Anne Drageset

Stipendiat, Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap, Universitetet i Bergen

anne.drageset@uib.no

Sammendrag

Denne artikkelen presenterer en makroanalyse av ca. 1500 graver fra jernalderen (500 f.Kr.–1050 e.Kr.) i Hardanger. Hovedformålet er å undersøke om det er mulig å gjenkjenne et særegent regionalt gravspråk. En samlet vurdering viser at det var gjennomgående tre hovedskikker som ble praktisert i Hardangers jernaldersamfunn. Kremasjonsgraver i små steinkister og bruken av beinbeholdere er gamle gravleggingstradisjoner som vi i jernalderens Hardanger finner første gang i eldre romertid. Ved utgangen av eldre jernalder har imidlertid meningsgrunnlaget for denne gravskikken falt bort. Ved overgangen yngre romertid/folkevandringstid blir brannflak den foretrukne kremasjons-skikken, noe som vedvarer til slutten av jernalderen. Parallelt med at man brente døde på likbål gravla man også personer ubrente i avlange hellekister. Disse får innpass fra yngre romertid og brukes deretter helt til vikingtidens slutt. Artikkelen vektlegger også betydningen av regionens store gravfelt. Til sist blir observerte mønstre sammenlignet med tidligere forskning på Hardangers tilstøtende regioner.

Nøkkelord

Jernalder, gravskikk, død, Hardanger, landskap, regional variasjon

Summary

This article presents a macro-scale interpretation of approximately 1500 graves from the Iron Age (500 BC – AD 1050) in the Hardanger region, western Norway. The main purpose is to investigate the possible existence of a distinctive regional burial language. An overall assessment shows that the Iron Age communities of Hardanger practiced three main burial traditions. Cremations in small stone cists and the use of bone containers are old funerary traditions in the region. During the Iron Age, these elements are first known from the Early Roman Period. However, by the end of the Early Iron Age, the ideological foundation for this burial custom changed. During the transition between the Late Roman Period and the Migration Period, cremation layers became preferred, a tradition which lasted until the end of the Viking Age. Inhumation graves in large stone cists co-occur from the Late Roman Period, throughout the Viking Age. The article also emphasizes the region's larger cemeteries. Finally, recognized patterns are compared to adjacent regions.

Keywords

Iron Age, burials, death, Hardanger, landscape, regional variation

Innledning

Bortimot alle jordbruksbygdene langs Hardangerfjorden har gravminner fra jernalderen (500 f.Kr. – 1050 e.Kr.). I alt har Hardangerregionen ca. 1500 graver fra denne tidsperioden. Administrativt utgjør dagens Hardanger sørøstre del av Vestland fylkeskommune og er etter kommunesammenslåingen i 2020 inndelt i Kvam, Ulvik, Eidfjord, Ullensvang og deler av Voss (tidligere Granvin).

Gravplasser representerer det sterkeste konkrete uttrykket vi har om fortidens dødeforestillinger og kosmologi. Religiøse forestillinger var imidlertid ikke det eneste som satte sine avtrykk ved en gravlegging. Også sosialt tankegods ga utslag på måten de etterlatte håndterte et dødsfall. Graver kan med dette sees på som forhistoriens mentalitet nedfelt i det fysiske landskapet. Det var stort mangfold i hvordan den døde ble behandlet i jernalderen, og det er indikasjoner på at noen av variasjonene var regionalt betinget. Sammensetningen av gravenes fysiske oppbygging danner det som kan omtales som gravspråket. Ifølge denne tankegangen må varianter som avviker konsekvent fra standardformen anses som en egen dialekt.

Hensikten med denne artikkelen er å undersøke om det er mulig å gjenkjenne et særegent regionalt gravspråk for Hardanger. Selv om svingninger er vanlig i regioner over lengre tid, kan vi fra et arkeologisk ståsted ofte spore en viss langtidskontinuitet.¹ Ved å kategorisere gravminnene basert på gjentakende formenter kan vi nærme oss en skikkelig forståelse av den regionale «semantikken». Gjennom å male med store penselstrøk, hvor det særegne ved den enkelte grav må vike for det store bildet, vil denne artikkelen få frem det mønsteret som kjennetegner jernalderens gravmiljø i Hardanger, samt etablere en kronologisk inndelt gravtypologi for regionen.

Gravspråket

Kristina Jennbert fremhever at graver gir «inblickar i grundläggande förhållningssätt till livet».² Sitatet er en erkjennelse av at begravelser gjenspeiler selve mentaliteten i samfunnet. Mentalitet omfatter mer enn trossystemer, det er også kultur, vaner, norm- og tankesett.³ Termen *gravspråk* viser til handlingsmønsteret og mentaliteten som kom til uttrykk ved anleggelse av gravminner. Gravspråk inkluderer dermed gravskikk, men er et overordnet prinsipp.⁴ De etterlattes religiøse og sosiale forestillinger lå innbakt i handlingsmønsteret ved konstruksjonen av et gravanlegg, fra gravstedet ble valgt ut til siste stein var lagt ned. Valgene som ble tatt under gravritualet var kun noen få blant et hav av muligheter. Gravspråket uttrykte de menneskelige ideer, intensjoner, valg og strategier som en gang var sosialt betinget i forhistoriens samfunn.

Jernalderens gravspråk i Hardanger tilhørte den nordgermanske kulturkrets. Det hadde fellestrekk som ble artikulert gjennom likeartede svingninger over store deler av Skandinavia. Blant mange eksempler er bruken av haug og røys, gravgods med dyreornamentikk og introduksjonen av skips- og båtgraver i yngre jernalder. Dette var standardspråket. Det artikulerte en overgripende ideologi og en fellesgermansk sfære. Men i hvert lokalområde ble sammensetningen av elementer ved gravspråket formulert i særegne varianter, dvs. «dialekter» som kan spores i det arkeologiske materialet. Noen kombinasjoner er konstante, og noen elementer er mer betydningsfulle enn andre. Vi kan anta at elementer som hadde størst betydning for menneskenes livsanskuelse har vært mer konstante enn elementer som ikke var det.⁵

1. Barndon 2010, s. 206.

2. Jennbert 1988, s. 88.

3. Jennbert 1988, s. 88.

4. Jennbert 1988, s. 88; Andersson 2005, s. 18; Artelius & Lindqvist 2007, s.101.

5. Latour 1987, s. 205.

Hardanger – fysiske, kulturelle og historiske kjennetegn

Naturgeografisk tilhører Hardanger Vestlandets indre sone.⁶ Landskapet kjennetegnes av fjordarmer som bukter seg mellom stupbratte fjellsider, avbrutt av enkelte smale landstriper egnet for jordbruk. Innerst i fjordarmene, der de bratte fjellene viker litt til side, åpner landskapet for bosetning på øyrer i dalbunnen. De østlige fjordarmene stanser ved foten av Hardangervidda hvor landskapet stiger mot høyfjellet; stedvis ligger store hyller i dalsidene.

Selv om en region er en romlig enhet vil grensene som definerer den være svingende. Naturlige topografiske sperrer er det som i størst grad kan anses for å dele landskapet og avgrense en region, da disse legger føringer for bosetning. For Hardangers vedkommende danner Hardangervidda en naturskapt grense i nord og øst, det samme kan sies om fjellpartiet mot Voss i vest. Selv om fjellene avgrenser, har de ikke sperret regionen inne – eller verden ute. Mangfoldige sleper vitner om ferdsel over fjellpartiene. I sør er avgrensingen mer åpen. Skillet mellom Hardanger og Sunnhordland er for denne undersøkelsens del satt sør for Varaldsøy, og tilsvarende det som har blitt omtalt som et «Stor-Hardanger».⁷

Regional identitet skiller seg fra etnisk identitet ved at den er rettet mot topografi og det fysiske landskapet.⁸ Det finnes i dag en enhetlig kulturhistorisk verdi og identitet i Hardanger.⁹ Området fikk tilskrevet status som nasjonalt ikon under nasjonalromantikken, og denne identiteten ble tatt opp av innbyggerne. Hardangers ikoniske status spiller fortsatt en rolle i regionens identitetsforming.¹⁰ I motsetning til administrative regioner fordrer en identitetsregion at menneskene i området har opplevd en form for fellesskap over tid.¹¹ Men i et langtidsperspektiv er region et utfordrende begrep da vi ikke kan gå ut fra at dagens regioner har eksistert gjennom tid og vært konstante gjennom historien.¹² Historisk har Hardanger som region røtter tilbake som eget sysle i Magnus Lagabøtes testamente fra 1277.¹³ Men også lengre tilbake i tid, nedfelt i gravminnenes arkeologiske signatur, finnes det spor av regionalitet. Arkeologiske regioner legger naturlig nok vekt på de materielle aspektene innenfor et område. Likhetsstrekk i anleggs- og gjenstandstyper har vært sidestilt med kultur. Det kan imidlertid ikke settes likhetstegn mellom regional variasjon i gravskikk og egne kulturkompleks, på samme måte som forskjellige dialekter ikke kan anses for å være egne språk.

Metode og empiri

Gravplasser har høyst sannsynlig vært åsted for sammensatte aktiviteter innenfor førkristen kult. Graven representerte ikke en avsluttet handling etter at den avdøde var plassert i den. Kultiske ritualer i form av offerblot og forfedredyrkelse kan ha utspilt seg på plassen over mange år. Det finnes med andre ord immaterielle aspekter ved gravskikk som ikke like enkelt lar seg etterspore arkeologisk. Derfor skylder vi å studere de sporene som er tilgjengelige for oss – og det er flerfoldige.

Perioden som behandles er jernalderen i Norge, 500 f.Kr. – 1050 e.Kr. Grovt inndeles den i eldre og yngre jernalder med et skille rundt 570 e.Kr. Disse er igjen inndelt i underperioder.

6. Sund 1963, s. 117.

7. Dyrvik 1998, s. 113.

8. Barndon 2010, s. 219.

9. Jfr. Lysgård 2007.

10. Angell 2015, s. 58 og 60.

11. Grove et al. 2016, s. 11.

12. Paasi 2010, s. 15.

13. Erslund 2009, s. 432.

Tabell 1 Periodeoversikt

Jernalder	
Eldre jernalder	Yngre jernalder
Førromersk jernalder: 500 f.Kr.–Kristi f.	Merovingertid: 570–800 e.Kr.
Romertid: Kristi f.–400 e.Kr.	Vikingtid: 800–1050 e.Kr.
Folkevandringstid: 400–570 e.Kr.	

I motsetning til gravmaterialet i naboregionene Voss og Sunnhordland, som er grundig gjennomgått,¹⁴ har en tilsvarende syntese manglet for Hardanger. Dette er til tross for at jernalderens gravmateriale fra Hardanger er svært godt egnet til å gi oss kunnskap om endringer i gravskikk over tid. Kvantifisering og systematisering av gravens fysiske elementer lar oss gjenkjenne kronologiske og geografiske mønstre i gravritualene. I denne undersøkelsen er følgende hovedelementer valgt ut: ytre gravmarkering, dvs. utvendig form, størrelse og konstruksjonsmateriale, indre gravmarkering, dvs. innvendig utforming av graven, og til sist likbehandling, dvs. om den avdødes kropp var brent eller gravlagt ubrent. Systematisering av elementene er gjennomført ved å opprette en Microsoft Access database over alle gravminnenes attributter. Spørringer i databasen har bidratt til å avdekke kombinasjonsmønstre i tid og rom. Det er elementkombinasjonene som til slutt utgjør gravskikken på en bestemt plass eller periode. Begravelsene er analysert i sine lokale miljø, og alle registrerte gravminner er inkludert, også de som er gått tapt eller aldri har vært åpnet. Undersøkte og daterte gravanlegg er likevel det viktigste kildegrunnet for denne analysen. Disse teller ca. 130. Dernest kommer øvrige registrerte gravminner, både tapte og de som fortsatt er synlige. Sist, men ikke minst, utgjør landskapet i seg selv en viktig kildekategori. For å kartlegge romlige mønstre har jeg benyttet geografiske informasjonssystemer (ArcGIS). Kart med de viktigste resultatene er presentert i denne artikkelen.

En detaljanalyse av gravgodset, altså gjenstandene som den døde fikk med seg i graven, utgjør ikke en del av denne undersøkelsen. Gravgodset er imidlertid svært viktig for datering av det enkelte funn. Gravene er i utgangspunktet ikke datert på bakgrunn av typologiske elementer ved selve gravanlegget. Dette er ett av momentene analysen har hatt som formål å ta rede på. Det er dermed viktig å holde disse adskilt i starten for å unngå sirkelutslutninger. Først til sist, etter at alle variabler er behandlet, kan de typologiske elementene brukes for å sannsynliggjøre datering av usikre gravanlegg.

Ved hjelp av denne fremgangsmåten kan vi nærme oss gravspråket på regionalt nivå. I det følgende vil jeg se nærmere på fremveksten av de tidligste jernaldergravene, ytre og indre gravmarkering og hvordan gravminnene ble organisert i landskapet. Sammenliknbare resultater blir diskutert i forhold til naboregionene.

De eldste gravplassene

De eldste begravelser i Hardanger fant sted lenge før jernalderen. På nes og knauser langs fjorden samsvarer omkring hundre røyser med det vi forbinder med bronsealdergravenes monumentale plasseringer i landskapet.¹⁵ Kun to av dem kan dateres med sikkerhet.

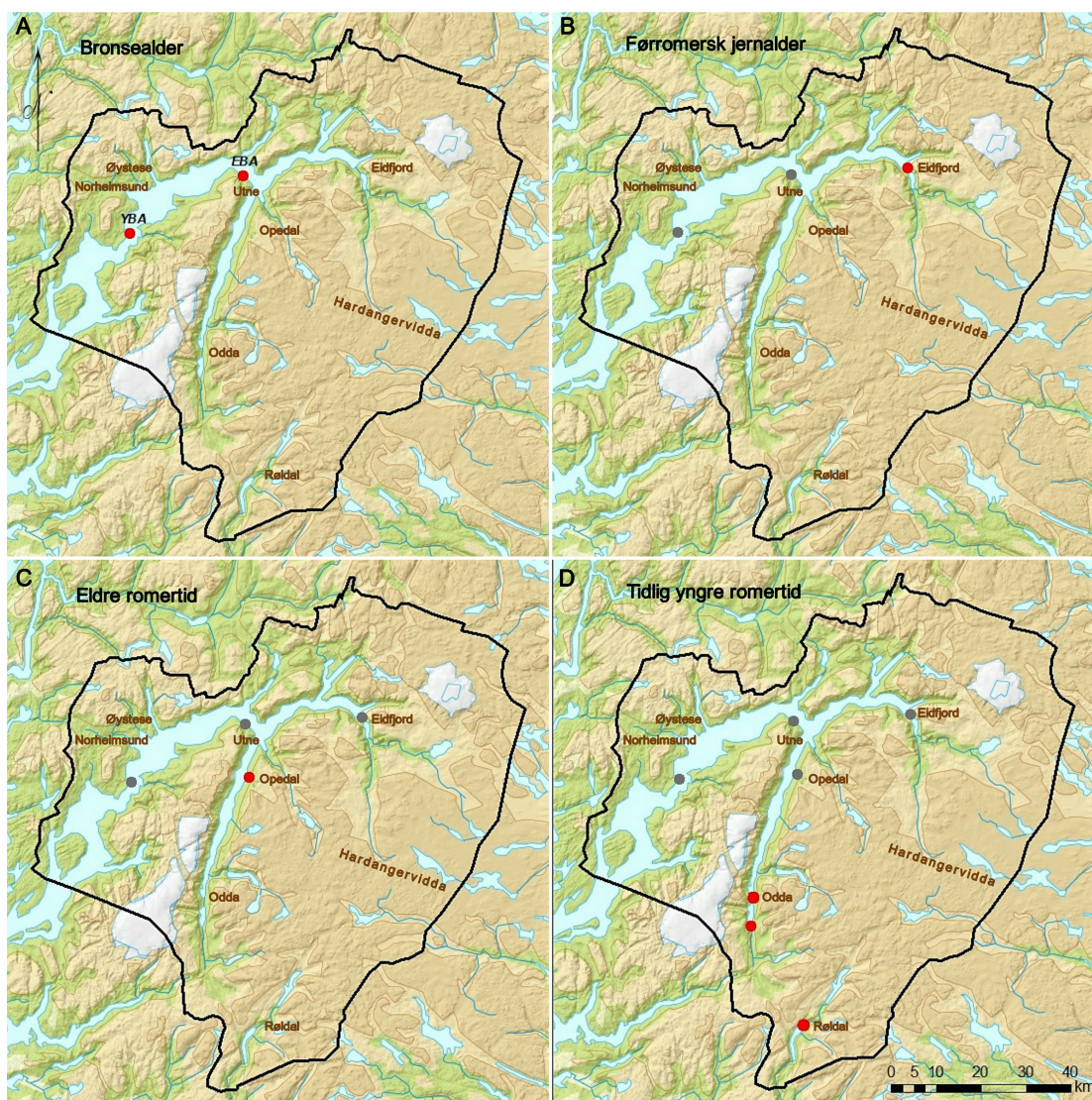
14. Næss 1996 [1968]; Krüger 1975; Hatleskog 1986; Fjelberg 2008.

15. Bakka 1955, s. 47.

Den ene er fra yngre bronsealder, nærmere bestemt 1100–700 f.Kr, og ble funnet i Kvam kommune. Graven var laget av en liten hellekiste¹⁶ som rommet to leirkar fylt med den avdødes brente bein.¹⁷

Etter dette passerte mange hundre år før neste begravelse vi kjenner til, da anlagt innerst i Eidfjorden (fig. 1b). Trekull fra toppen av en lav gravrøys på gravfeltet Hereid i Eidfjord kommune er nylig ¹⁴C-datert til 395–210 f.Kr og førromersk jernalder,¹⁸ den eneste med denne tidlige dateringen i Hardanger.¹⁹

Deretter fulgte nok et langt tidsspenn til neste dokumenterte gravminne. På østsiden av Sørfjorden ligger Opedal med store, åpne bakker som skråner lett ned mot fjorden. I eldre romertid, mellom 70–150 e.Kr. ble det her satt ned en liten kiste av kantsatte heller som

Figur 1 Tilveksten av de tidligste gravene i Hardanger. Fra eldre (EBA) og yngre (YBA) bronsealder til tidlig yngre romertid. Nye graver som kom til over tid er markert i rødt. I starten av jernalderen var gravene lokalisert til indre fjordstrøk i Eidfjord, Opedal, Odde og Røldal.

Illustrasjon: A. Drageset.

16. Steinkiste laget av flate heller.

17. Shetelig 1905.

18. Laboratoriumsnummer Beta-422965: A4 Hereid, 2270±30 BP (395–210 f.Kr.).

19. Drageset 2015; 2019.

Figur 2 Tre beinbeholdere fra eldre jernalder. Fra venstre: Hankekar fra Nedre Seim i Granvin, 11 cm høyt, vestlandskjel importert fra Romerriket fra Opedal i Ullensvang, 17,6 cm høyt, østlandskjel importert fra Romerriket fra Opedal i Ullensvang, 28 cm høyt.

Foto: Universitetsmuseet i Bergen, CC BY-NC-ND 3.0.

målte 50x75x50 cm (fig. 1c).²⁰ Kisten stod i kanten av en 2,5 meter høy røys, som var reist på et markant platå i terrenget. I form og størrelse er ikke kisten så ulik den lille bronsealderkisten fra Kvam. Som i yngre bronsealder rommet også kisten fra eldre romertid en beholder til den døde brente bein, i dette tilfellet en importert bronsekjele (fig. 2, til høyre). Opedal utgjør det første eksempelet på bruken av små steinkister i jernalderens Hardanger, selv om skikken åpenbart var i bruk i regionen allerede omkring 1000 år tidligere.

Ved starten av yngre romertid er gravfunnene fortsatt konsentrert til de indre fjordstrøk (fig. 1d). To av dem er fra Odda, og deler flere likhetstrekk. Begge gravene inneholdt et spyd og kastespyd. Våpnene fra Eide er datert til 150–260 e.Kr.,²¹ mens den andre graven kan trekkes noe lenger opp i tid. Det er ikke kjent om de to avdøde fra Odda ble brent på likbål, slik de aller eldste gravfunnene viser. Det er noe tvilsomt ettersom Vestlandets våpengraver fra denne tiden gjennomgående er inhumasjonsgraver, det vil si ubrente jordfestegraver.²² Inhumasjonsgravene i Hardanger blir senere sterkt knyttet til avlange hellekister hvor hele kroppen til den døde ble lagt ned.

Figur 3 Gravfeltet på Seim til venstre i bildet, Røldalsvatnet i bakgrunnen.

Foto: A. Drageset 2015.

20. Fett 1937.

21. Drageset 2017.

22. Bakka 1963, s. 116; Stylegar 2011, s. 225.

De to våpengravene fra Odda ble imidlertid anlagt i tiden like før denne kistetypen fikk ordentlig innpass, noe som forklarer hvorfor det ikke ble rapportert om hellekiste i disse. Tidlig i yngre romertid etableres også et gravfelt på Seim i Røldal (fig. 3). Den tidligste graven fra Seim inneholdt også et spyd og kastespyd på linje med de to gravene fra Odda.

Kunnskapen om Hardangers tidligste gravskikk er altså begrenset til noen få funn. Først omkring år 250 e.Kr. begynner kildetilfanget å tilta ordentlig.

Ytre gravmarkering

Fra yngre romertid og frem til vikingtidens slutt anla Hardangerfolket de mange hundre gravene som best belyser regionens gravspråk.

Det synes klart at gravminnene langs Hardangerfjorden først og fremst var ment å være synlige over bakkenivå, etter alt å dømme som en visuell markør. Gravrøyser som bare var bygget av stein ble foretrukket fremfor hauger med jordkappe (fig. 4). Fjordlandskapet inneholder omkring 1020 røyser mot 400 hauger. Disse fordeler seg nokså jevnt i eldre og yngre jernalder. Derimot er det tydelige variasjoner i rom.

Overvekten av røyser skyldes det store antallet som er spredt på to store gravfelt i Eidfjord: Hereid og Varberghaugen. Disse røysene er hovedsakelig små i størrelse. Med visse unntak ligger de lavt over bakken med en diameter på 2–5 meter. Ellers i regionen er hauger og røyser med en diameter på 6–10 meter de vanligste. Antall graver synker i takt med økning i diameter og svært store og monumentale gravanlegg har ikke vært særlig vanlige i Hardanger, selv om vi kjenner 13 eksempler på såkalte «storhauger», dvs. gravminner med en diameter på over 20 meter.²³ Ikke alle som døde fikk markerte gravsteder. Flatmarksgraver utgjør omlag 8 % av de vel 1500 kjente gravfunnene i Hardanger.

Beslutningen om å bygge haug eller røys speiler ikke gravens indre oppbygging. Derimot kan kantmarkeringer, i form av steinbygd fotkjede eller nedgravd fotgrøft, gi oss hint om hva som skjuler seg inni gravanlegget. Så langt er kantmarkeringer i Hardanger kun observert omkring røyser og hauger som inneholder brannflak, dvs. rester fra likbålet. Alle er datert til eldre jernalder. Fotgrøften har vært sett på som et resultat av at massene rundt haugen ble tatt ut som byggemateriale og dermed etterlot en grøft rundt seg.²⁴ Men tolkningene som fremmer grensemetaforikk, der fotgrøften markerer et skille mellom gravanlegget og omgivelsene, er trolig mer i tråd med fotgrøftens egentlige formål.²⁵ Dette henger sammen med tanken om å avgrense den døde og hindre vedkommende i å trække over i de levendes sfære. Kantmarkeringer kan også ha vært ment for å få gravminnet til å fremstå tydeligere i landskapet.

Lokal topografi er blitt utnyttet i konstruksjonen av gravanlegg gjennom hele jernalderen. Terrenget dannet grunnlaget for konstruksjonen, og la føringer for gravanleggets endelige utforming. Graver anlagt i naturlige forhøyninger, høyder og på topper er vanligst. Naturlige forhøyninger har også dannet utgangspunkt for påbygging av gravhaugen, slik at det endelige resultat ble delvis naturlig og delvis menneskekonstruert. Bevisst bruk av landskapet ga enkelte gravhauger og -røyser et mer monumentalt preg. Ved å anlegge dem på skrånende flater, bergknauser og høye punkter i terrenget fremstod gravanleggene mer fremtredende. Naturdannelser ble utnyttet ved flatmarksgraver også. Et illustrerende eksempel er Nestås i Voss (tidligere Granvin) hvor et 1 x 0,8 meter stort søkk i fjellet var utnyttet som gravrom. Gjenstander fra 700-tallet lå rett på berg og var dekket av flate heller

23. Stenvik 2005, s. 136.

24. Gansum 2004:156; Stenvik 2005, s. 136.

25. Gansum 2004, s. 156.

i toppen.²⁶ En slik variasjon av gravritualet har neppe bare vært utført av praktiske hensyn. Førkristne forestillinger om at de døde hadde tilholdssted i fjellet finnes i skriftlige kilder, og vi kjenner flere arkeologiske eksempler på at menneskelevninger er plassert i fjell- og bergsprekker.²⁷

Figur 4 Øverst: Gravrøys på Hereidgravfeltet med utsyn over Eidfjorden, nederst: gravhaug ved Maurangsfjorden i Kvinnherad.

Foto: A. Drageset 2014.

26. Espevoll 1929.

27. Artelius 2010a, s. 104–105.

Indre gravmarkering

Med unntak av den funnfattige førromerske jernalder, hvor branngravskikken trolig var enerådende, ble inhumasjon og kremasjon praktisert side om side gjennom hele jernalderen i Hardanger. Dette mønsteret er velkjent over større deler av Skandinavia.

Inhumasjonsgravene ble bygget i form av avlange hellekister. I eldre litteratur er det ikke uvanlig at en kiste omtales som «mannslang», uten flere opplysninger om mål. «Mannslang» er en noe gammeldags betegnelse, men er ikke desto mindre et begrep som enkelt viser til en rektangulær kiste med plass til et voksent individ, kontra de betraktelig mindre steinkistene forbeholdt kremasjonsgraver. I Hardanger er det registrert 60 «mannslange» hellekister (fig. 5). Funnene som har gitt datering viser at ubrente graver i hellekiste var i bruk i hele jernalderen, men hadde størst popularitet i eldre jernalder. En håndfull av hellekistene fra eldre jernalder var overdimensjonerte for én person. For eksempel inneholdt en stor gravhaug på Nedre Vik i Kvam en kiste på 4,25 meter.²⁸ Mot slutten av jernalderen er det imidlertid slutt på overdimensjonerte kister på over tre meter. I vikingtid tyder visse funn på at man gravla personer i kister av tre, så vel som av stein. Ubrente gjenstander fra en rik kvinnegrav på Trå i (tidligere Granvin) lå blant råtnet treverk og jernrust. Arkeolog Haakon Shetelig, som gravde ut gravhaugen, tolket dette som restene av en trekiste.²⁹

De store kistene står i kontrast til en annen type steinkister av betraktelig mindre format. Disse er ofte kvadratiske og måler mellom 35–70 centimeter. Kistene er åpenbart for små til å oppbevare et helt menneske, og følgelig rommer alle kremasjonsbegravelser. Med

Figur 5 To hellekister i en gravhaug på gården Li i Kvinnherad. Det ble funnet ubrente menneskebein i begge kistene, samt gjenstander som daterer begravelserne til folkevandringstid.

Foto: Olav Espevoll 1928. ©Universitetsmuseet i Bergen.

28. Bendixen 1889, s. 27–28.

29. Shetelig 1913, s. 44–47.

bare 21 kjente eksemplarer står små steinkister i et markant mindretall i forhold til de «mannslange». Det er den lille kistetypen som først ble brukt i bronsealderen og senere dukket opp i Opedal langs Sørfjorden. Kar er gjenstanden som fremfor alt kjennetegner inventaret i de små kistene. Karet rommet de kremerte beinlevningene til den avdøde. Leirkar var vanligst, men man benyttet også trespann og importerte bronsekjeler fra Romerriket (fig. 2). Det forekommer også at beinbeholdere står fritt, uten å være satt ned i en liten steinkiste.

Ved utgangen av eldre jernalder opphørte bruken av små steinkister. Regionen ble nå influert av en ny form for kremasjonspraksis fra Østlandet, kjent som brannflak.³⁰ Brannflak karakteriseres av at bålmørjen, det vil si rester fra likbålet er spredt utover en overflate. Bålmørjen består av brente bein, trekull og aske, samt eventuelle gjenstander som ble brent sammen med den avdøde. Gjenstandene bærer ofte tegn på å ha vært utsatt for stor varme fra likbålet. Leirkarskår har bidratt til å datere mange av brannflakene fra eldre jernalder. I yngre jernalder er det særlig jordbruks- og tekstilredskaper, samt våpen, som ligger blandet med trekull og brente bein. Grensen mellom de to kremasjonspraksisene har ikke vært kategorisk, og i starten kombinerte de etterlatte innimellom elementer fra begge. Shetelig betegnet dette som en hybrid gravskikk.³¹ Skikken med å anlegge brannflak fortsatte ut jernalderen. Et velkjent trekk ved kremasjonsgraver i Skandinavia er at de på langt nær inneholder alle beinrester til den avdøde.³² Resten av bålmørjen må ha blitt fordelt andre steder, kanskje i andre graver. Det betyr at hvert kremasjonsfunn ikke nødvendigvis tilsvarener en separat likbrenning.

I et av brannflakene på Varberg i Eidfjord lå det 35 klinknagler og 40 spiker.³³ Etter alt å dømme representerer disse restene av en brent båt.³⁴ Graven er en av fem båtgraver i Hardanger, som alle er fra yngre jernalder.

Sammenliknet med ytre gravmarkering er det gravenes indre markering som bærer størst preg av variasjon. En helhetsvurdering av gravmaterialet viser at det var gjennomgående tre hovedskikker som ble praktisert i Hardangers jernaldersamfunn:

1. Kremasjonsgraver i små steinkister – med eller uten beinbeholder
2. Brannflak
3. Inhumasjonsgraver i avlange hellekister.

Kremasjonsgraver i små steinkister og bruken av kar som beholdere for den døde brente bein er gamle gravleggingstradisjoner som vi i jernalderens Hardanger finner første gang i eldre romertid. Ved utgangen av eldre jernalder har imidlertid meningsgrunnlaget for denne gravskikken falt bort. Ved overgangen yngre romertid/folkevandringstid blir brannflak den foretrukne kremasjonsskikken, noe som vedvarer til slutten av jernalderen. Parallelt med at man brente den døde på likbål gravla man også personer ubrente i avlange hellekister. Disse får innpass fra yngre romertid og brukes deretter helt til vikingtidens slutt. Bruken av både store og små steinkister er særlig fremtredende i eldre jernalder (tabell 2).

30. Shetelig 1912.

31. Shetelig 1912, s. 85.

32. Holck 1986; Kaliff 1992:120–123; Artelius 2010b; McKinley 2013.

33. Museumsnummer B4924.

34. Bendixen 1893, s. 6.

Tabell 2 Indre gravmarkering i Hardanger

Gravskikk	Antall		Eldre jernalder	Yngre jernalder
1. Inhumasjonsgraver i avlange hellekister	60		18	12
2. Kremasjonsgraver i små steinkister, med eller uten beinbeholder	Med 13	Uten 8	15	
Kombinasjon av 2 og 3	2		2	
3. Brannflak/branngrøp	36		18	15

Organisering av landskapet

Gravminnene er fordelt på tre nivåer i Hardangerlandskapet: (1). Gravfelt. (2). Mindre gravgrupper (2-5 stk.). (3). Enkeltliggende graver.

Landskapsarkeologi fremhever hvordan det ikke eksisterte «tomme» eller meningsløse rom mellom funnsteder fra forhistorien. Landskapet var heller ingen passiv mottaker av menneskets handlinger.³⁵ I stedet har landskap sine egne unike kvaliteter, og det fantes en vekselvirkning mellom måten forhistoriske samfunn påvirket og ble påvirket av landskap og materialitet.³⁶ Visse regionale forskjeller i gravspråket kan ha sitt utgangspunkt i ulike fysiske forhold, for eksempel muligheter og begrensninger som lå i tilgjengelige byggematerialer, nærhet til vann, fjellområder eller plasser med utsyn.³⁷

Gravminnene i Hardanger synes å gruppere seg på to typer steder i landskapet. Noen er plassert på nes og landtunger langs fjorden. Forholdet til fjorden er kraftig og gravminnene utstråler en sterk stedsfølelse.

Det var imidlertid flere betydningslag med i spill – og andre graver finner vi tilbaketrasket fra fjorden. Disse ligger på terrasser og flate bakketopper ved elv eller ferskvann. Det er i det sistnevnte landskapet, på terrasser og flater med oversyn over Eidfjordvatnet og Røldalsvatnet, at man anla de største jernaldergravfeltene. De ble plassert innerst i regionen, i randsonene mot utmarksressursene på Hardangervidda, og mot ferdselsveiene østover.³⁸ Plasseringen bidro til å romliggjøre makt og uttrykke sosiale og religiøse forestillinger omkring territorium, eiendom og slektskap.³⁹

Hardanger har tre store jernaldergravfelt. Hereid i Nedre Eidfjord er det største med over 400 gravrøyser fra førromersk jernalder til vikingtid. Ikke langt unna, i Øvre Eidfjord finner vi Varberghaugen, en terrasse hvor det opprinnelig fantes 40–50 små, og sparsommelig utstyrte røyser (fig. 6). På gravfeltet Seim i Røldal lå det omkring 100 graver fra jernalderen, de fleste fra eldre jernalder (fig. 3). Selv med sine lange tidsspenn er det de store gravfeltene som oppviser minst formvariasjon av regionens gravminner. Brannflakskikken har tydelig stått sterkt på de store gravfeltene. Det er også på Seimgravfeltet at denne praksisen dukker opp for første gang i regionen. I øvrige deler av regionen finner vi også mindre klynger av gravminner som må karakteriseres som gravfelt, dvs. mer enn fem graver anlagt i tilknytning til hverandre (fig. 7). I alt er det samlet graver av en slik karakter på tolv lokaliteter. De uttrykker det samme gravspråket som de tre store gravfeltene.

35. Benes og Zvelebil 1999, s. 75.

36. Brown 2001, 2003; Hicks 2005; Hodder 2012; Olsen 2003, 2004, 2006, 2010; Webmoore 2007; Witmore 2004.

37. Owoc 2007, s. 116.

38. Drageset 2017; 2019.

39. Drageset 2019, s. 91.

Figur 6 Satellittbilde av Øvre og Nedre Eidfjord, hentet fra Google Earth. Bildet illustrerer de to elveøyrene med karakteristiske terrasser som begge rommer jernaldergravfelt.

Illustrasjon: A. Drageset.

Forseggjorte gravlegginger var forbeholdt kun et sjikt av befolkningen. Dette gjelder fremfor alt de rikt utstyrte gravene på gårdene langs fjorden, selv om de mer unnselige gravene på Hereid og Varbergshaugen heller ikke representerer befolkningen i sin helhet. Videre viser gravene som kan kjønnsbestemmes utfra gjenstandene en tydelig overvekt av mansgraver i både eldre og yngre jernalder.⁴⁰

Forbi regionsgrensene

Hardangers tilstøtende regioner – Voss i nord og Sunnhordland i sør – er også svært rike på forhistoriske gravminner. Gravskikken på Voss, en innlandsregion som Hardanger, er blitt grundig analysert av Jenny-Rita Næss og senere tatt opp av Kristin Fjelberg.⁴¹ Begge hadde et særlig søkelys på eldre jernalder. Sunnhordland ligger lengre ut i fjorden enn Hardanger og består av fastlandskommunene Kvinnherad og Etne i øst, samt fire øykommuner som strekker seg mot kysten. Jernalderens gravskikk i Etne, en utpreget jordbruksbygd, ble i 1975 behandlet av Signe Hvoslef Krüger, og i 1986 drøftet Anne-Brith Hatleskog yngre jernalders bosetningsutvikling i Sunnhordland og Hardanger.⁴² Blant flere arkeologiske kilder benyttet Hatleskog gravmaterialet. Takket være tidligere arbeider har vi fordelen av å kunne sammenlikne noen av resultatene fra denne undersøkelsen med det vi vet om Hardangers naboregioner.

Det er små forskjeller mellom Etne og Hardanger når det gjelder monumentale gravhauger. De fire største haugene i Etne måler 21–24 meter i diameter.⁴³ Voss på sin side peker seg ut ved noen svært store hauger med en omkrets på rundt 30, 50 og 60 meter mot slutten av

40. Hanisch 2001, s. 49–50; Økland 2015, s. 97.

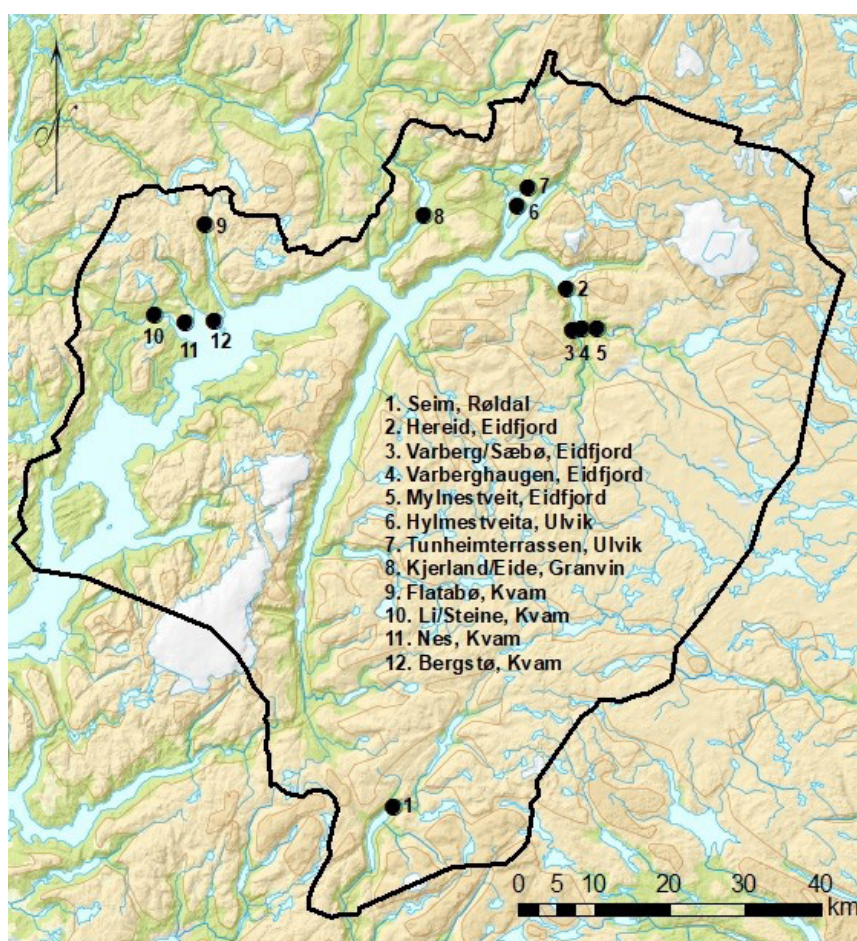
41. Næss 1996 [1968]; Fjelberg 2008.

42. Krüger 1975; Hatleskog 1986.

43. Krüger 1975, s. 45.

folkevandringstid.⁴⁴ Antall flatmarksgraver i yngre jernalder er beregnet til 14,1 % for Hardanger, og 30,2 % for Sunnhordland.⁴⁵ På Voss finnes det kun tre kjente graver uten synlig markering.⁴⁶ Gravlegging under flat mark ser dermed ut til å være en praksis som stod mye sterkere i ytre strøk enn i indre, hvor Hardanger utgjør et mellomstadium.

Sammenlikningen av gravminnenes indre markering viser at man allerede fra førromersk jernalder i Etne anla kremasjonsgraver i kiste og benyttet kar som beinbeholdere.⁴⁷ Å legge brente bein i kar har vært svært utbredt i Sunnhordland. I Etne alene er det rapportert om 36 beinbeholdere,⁴⁸ mens det i Kvinnherad er kjent ca. 25 eksempler.⁴⁹ Hardanger har til sammenlikning 22 eksempler på denne skikken. På Voss derimot finnes det bare fire antatte beinbeholdergraver. Alle er gått tapt, og en slik oppbevaring av bein har neppe vært vanlig her.⁵⁰ Langs ruten mot Voss via Granvin, er det kjent fem graver med beinbeholder satt ned i steinkister. Til tross for at denne ferdselsveien har vært i bruk over lang tid, er tradisjonen med bruk av beinbeholder praktisk talt ukjent på Voss.⁵¹ Dette trekket ved kremasjonsgravene illustrerer at Hardangers gravspråk ikke kom svakere til uttrykk i grenseområdene.

Figur 7 Gravfelt i Hardanger.

Illustrasjon: A. Drageset.

44. Næss 1996 [1968], s. 20-21; Fjelberg 2008, s. 34.

45. Hatleskog 1986, s. 75-76.

46. Næss 1996 [1968], s. 44-45; Fjelberg 2008, s. 34.

47. Krüger 1975.

48. Krüger 1975, s. 75.

49. Fett 1956, 1965.

50. Næss 1996 [1968], s. 43.

51. Næss 1996 [1968], s. 43.

Brannflak er en annen praksis som aldri fikk skikkelig innpass på Voss, verken i eldre eller yngre jernalder. Isteden var det vanligere å begrave de brente beina samlet og adskilt fra bålmørjen.⁵² På Voss er det registrert tre båtgraver. Den eldste er datert så tidlig som folkevandringstid.⁵³ I Hardanger inneholdt fem graver båt, mens Sunnhordland som kystsone har ni.⁵⁴ Antallet båtgraver er høyere – kanskje ikke så overraskende – nærmere kysten.

Det kanskje tydeligste dialektuttrykket i jernalderens Hardanger, er hvordan menneskene gravla flere hundretalls av sine døde på store kollektive gravplasser. Her brukte lokalbefolkningen landskapet for å forme en egenartet regional identitet. Gravfelt på linje med Hardangers størrelsesdimensjoner mangler på Voss og i Sunnhordland. Større konsentrasjoner av gravminner er særlig fraværende på Voss. Der kjenner vi bare ett eksempel på at flere enn fem graver er anlagt i tilknytning til hverandre.⁵⁵ Forskjellen viser seg også ved at brannflak, som var så rådende på de store gravfeltene, er ualminnelige på Voss. Klynger av gravminner som må karakteriseres som gravfelt er vanligere i Sunnhordland. I Etne spesielt, ligger gravhauger på terrassene Grindheim-Rygg og Støle-Sørheim.⁵⁶ I form av landskapsplassing og organisering finnes det likhetstrekk mellom gravfeltene i Etne og Hardanger. Den tydeligste forskjellen består i selve *antallet* graver. På terrassene i Etne ligger det 20–30 gravminner, men det kommer ikke i nærheten av proporsjonene vi ser i Hardanger.

Et særegent regionalt gravspråk?

Et paradoks ved regionshistorie som sjanger er at man ofte fremhever regionens særdrag og indre homogenitet, samtidig som man leter etter variasjon og forskjeller innad i regionen.⁵⁷ Tanken om regional enhetlighet på den ene siden og lokale tradisjoner på den andre, er beskrivende også for denne undersøkelsen. Innad i Hardanger finnes atskillige lokale tradisjoner som lar seg avspeile i de enkelte bygder og grendelag. Dessuten var ingen av jernalderens graver helt identiske. Alle avdøde fikk på sin måte en unik begravelse, og hvert gravminne har sin biografi.

Fordelen ved å studere absolutt alt av tilgjengelig gravmateriale i en avgrenset region er at vi kan gjenkjenne underordnede typologiske elementer ved gravanleggene. Først etter en grundig undersøkelse av begravelsestradisjonen i hvert enkeltområde kan vi dra slutninger om forholdene over større områder. Dette er fordi sammenlikninger av gravskikk over store områder har en tendens til å rive gravene ut av sin sammenheng.⁵⁸ Med mindre vi baserer våre vurderinger på lokale forhold, risikerer vi å forenkle forhistorien og dens mennesker.⁵⁹

Videre viser det arkeologiske materialet tydelig at man hadde utstrakte kontakter forbi regionsgrensene i jernalderen og mange trekk ved gravspråket var overregionale. Likevel kan ikke det vi har observert i Hardanger uten videre brukes til å skape generelle modeller for hele Vestlandet. Til tross for at Hardanger og tilstøtende regioner som Voss og Sunnhordland var vevd i hverandre gjennom mennesker, tro og materiell kultur, så hadde hver av områdene sin interne dynamikk, sine normer og tradisjoner man ønsket å leve etter. Ulike landskap, områders ulike muligheter, grenser og hindringer fremkalte ulik materiell respons – en særegen dialekt av gravspråket.

52. Næss 1996 [1968], s. 96–100.

53. Næss 1996 [1968], s. 84–85.

54. Hatleskog 1986, s. 82.

55. Næss 1996 [1968], s. 28.

56. Krüger 1975, s. 33–35.

57. Dyrvik 1998, s. 112.

58. Krüger 1975, s. 4 og 19.

59. Artelius 2000, s. 15.

Litteratur

- Andersson, Gunnar 2005: *Gravspråk som religiøs strategi. Valsta og Valsta och Skälby i Attundaland under vikingatid och tidig medeltid*, Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter 61. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Angell, Svein Ivar 2015: «Å byggja ein region som merkevare. Historiebruk i Hardanger». *Heimen 1*.
- Artelius, Tore 2000. *Bortglömda föreställningar. Begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder*, Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter 36, GOTARC Series B. Stockholm: Gothenburg Archaeological Theses 15.
- Artelius, Tore 2010a: *Den gamla döden och den nya. Om vikingatidens förkristna begravningar, religiösa idéer och religionsskiftet*. Jönköping: Jönköpings läns museum.
- Artelius, Tore 2010b: «Människor är oftast döda», i *Utblickar från Munkedal. 10 000 år av bohuslänsk förhistoria*, Håkan Petersson & Christina Toreld (red.) Kulturhistoriska dokumentationer 27. Bohusläns museums förlag.
- Artelius, Tore & Mats Lindqvist 2007: *Döda minnen*, Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter 70. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Bakka, Egil 1955: Den eldste jordbrukstida i bygdene ved Hardangerfjorden: kulturtilhøve og busetnad i yngre steinalder og bronsealder, upublisert magisteravhandling. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Bakka, Egil 1963: «Forntida i Odda, Ullensvang og Kinsarvik», i O. Kolltveit (red.) *Odda, Ullensvang og Kinsarvik i gamal og nyare tid, Bygdesoga I*. Odda: Odda, Ullensvang og Kinsarvik Bygdeboknemd.
- Barndon, Randi 2010: «Regional approaches to technology, clusters and local variation in a long term perspective: Sunnmøre in Western Norway», i Randi Barndon, Asbjørn Engevik og Ingvild Øye (red.) *The Archaeology of Regional Technologies: Case Studies from the Palaeolithic to the Age of Vikings*. New York: The Edwin Mellen Press.
- Benes, Jaromir & Marek Zvelebil 1999: «A historical interactive landscape in the heart of Europe: the case of Bohemia», i Peter J. Ucko og Robert Layton (red.) *The Archaeology and Anthropology of Landscape: Shaping your landscape*. London /New York: Routledge.
- Bendixen, Bendix Edvard 1893. «Undersøgelser og udgravninger i Eidfjord». Kristiania: særtrykk av *Årbok for Foreningen til norske Fortidsminde-merkers Bevaring 1892*.
- Bendixen, Bendix Edvard 1889: «Fornlevninger i Hardanger». Kristiania: Særtrykk av *Årbok for Foreningen til norske fortidsminde-merkers bevaring 1888*.
- Brown, Bill 2001: «Thing theory», *Critical Inquiry* 28.
- Brown, Bill 2003: *A Sense of Things: The object Matter of American Literature*. Chicago: University of Chicago Press.
- Drageset, Anne 2015: Hereid 25/9 og 25/17 Eidfjord kommune. Arkeologisk registrering i samband med forskingsgraving v/Universitetet i Bergen. Upublisert rapport. Bergen: Hordaland fylkeskommune.
- Drageset, Anne 2017: «Diachronic Powerscapes: A Case Study from Odda, Norway», i U. Rajala & P. Mills (red.) *Forms of Dwelling. 20 Years of Taskscapes in Archaeology*. Oxford & Philadelphia: Oxbow books.
- Drageset, Anne 2019: «The Hereid cemetery: relational agency and topography within the Iron Age mortuary landscape of Hardanger», western Norway, *Journal of Historical Geography* 66.
- Dyrvik, Ståle 1998: «Folketeljingane som inngang til ei distriktshistorie for Hardanger». *Hardanger, Hardanger historielag*.
- Ersland, Geir Atle 2009: «Skipsreideinndelinga etter Magnus Lagabøtes testament i 1277», i Brekke, Nils Georg (red.) *Kulturhistorisk vegbok: Hordaland*. Bergen: Nord 4.
- Espesvoll, Olav 1929: «Faste og løse fornminner på Nedstås», upublisert rapport. Bergen: Bergens Museum.
- Fett, Per 1937: «Gravrøys på Opedal gnr. 74 bnr. 17 i Ullensvang s.», upublisert rapport. Bergen: Historisk Museum, Universitetet i Bergen.
- Fett, Per 1956: «Kvinnherad prestegjeld». *Førhistoriske minne i Sunnhordland 1*. Bergen: Historisk Museum, Universitetet i Bergen.
- Fett, Per 1965: «Fjelberg prestegjeld» *Førhistoriske minne i Sunnhordland 9*. Bergen: Historisk Museum, Universitetet i Bergen.

- Fjelberg, Kristin Agathe 2008: «Kremasjon og inhumasjon: ein komparativ analyse av gravskikk i Gloppen og på Voss i yngre romartid og folkevandringstid», upublisert masteroppgave. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Gansum, Terje. 2004: *Hauger som konstruksjoner. Arkeologiske forventninger gjennom 200 år*, GOTARC Series B. Gothenburg Archaeological Theses 33. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Grove, Knut, Gunnstein Akselberg & Randi Barndon 2016: «Perspektiv på region og regionalisering», i Gunnstein Akselberg, Randi Barndon & Knut Grove (red.) *Region og regionalisering – perspektiv og praksis*. Oslo: Novus forlag.
- Hanisch, Morten 2001: «Gravritualene – fortellinger om ære?: et nytt perspektiv på vestnorsk gravmateriale fra romertid og folkevandringstid», upublisert hovedfagsoppgave. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Hatleskog, Anne-Brith 1986: «Yngre jernalder i Sunnhordland og Hardanger. Busetnadsutvikling og samfunnsstruktur», upublisert hovedfagsoppgave. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Hicks, Dan 2005: «'Places for Thinking' from Annapolis to Bristol: Situations and Symmetries in 'World Historical Archaeologies'», *World Archaeology* 37.
- Hodder, Ian 2012: *Entangled: An Archaeology of the Relationships Between Humans and Things*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Holck, Per 1986: *Cremated bones. A medical-anthropological study of an archaeological material on cremation burials*. Antropologiske skrifter, Anatomisk institutt, Universitetet i Oslo.
- Jennbert, Kristina 1988: «Gravseder och kulturformer – i arkeologins gränsland», i Elisabeth Iregren, Kristina Jennbert, & Lars Larsson (red.) *Gravskikk och gravdata*, Report Series 32. Lund: Department of Archaeology, Lund University.
- Kaliff, Anders 1992: *Brandgravskikk og forestallningsverld: en religionsarkeologisk diskussion*, Occasional papers in Archaeology 4, Uppsala universitet.
- Krüger, Signe Hvoslef 1975: «Trek av jernalderens gravskikk i Etne. Forsøk på å skille ut lokale tradisjoner», upublisert magisteravhandling. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Latour, Bruno 1987: *Science in action. How to follow scientists and engineers through society*. Milton Keynes: Open University Press.
- Lysgård, Hans Kjetil 2007: «Regioner som forestilte fellesskap – hvordan og hvorfor?». *Heimen* 2.
- McKinley, Jaqueline 2013: «Cremation», *The Oxford handbook of the archaeology of death and burial*. Oxford: Oxford University Press.
- Næss, Jenny-Rita 1996 [1968]: *Undersøkelser i jernalderens gravskikk på Voss*, AmS-rapport 7. Stavanger: Arkeologisk museum i Stavanger.
- Olsen, Bjørnar 2003: «Material Culture after Text. Remembering Things», *Norwegian Archaeological Review* 36.
- Olsen Bjørnar 2004: «Momenter til et forsvar av tingene», *Nordisk museologi*.
- Olsen, Bjørnar. 2006: «Scenes from a troubled engagement: post-structuralism and material culture studies», i Christopher Tilley, Webb Keane, Susanne Kuechler, Michael Rowlands & Patricia Spyer (red.) *Handbook of Material Culture*, red. London: Sage Press.
- Olsen, Bjørnar 2010: *In defence of things: Archaeology and the Ontology of Objects*. Lanham: AltaMira Press.
- Paasi, Anssi 2010: «Re-visiting the region and regional identity. Theoretical reflections with empirical illustrations», i Randi Barndon, Asbjørn Engevik og Ingvild Øye (red.) *The Archaeology of Regional Technologies: Case Studies from the Palaeolithic to the Age of Vikings*. New York: The Edwin Mellen Press.
- Shetelig, Haakon 1905: «Munkerøyser på Eide gnr. 83 i Tørvikbygd i Kvam k.», Upublisert rapport. Bergen: Bergens Museum.
- Shetelig, Haakon 1912: *Vestlandske graver fra jernalderen*. Bergen: Grieg.
- Shetelig, Haakon 1913: «Fortegnelse over de til Bergens Museum i 1912 indkomne saker ældre end reformationen», *BMÅ* 13. Bergen: Bergens Museum.
- Solberg, Bergljot 1984: «Norwegian spear-heads from the Merovingian and Viking periods», upublisert doktorgradsavhandling. Bergen: Universitetet i Bergen.

- Stenvik, Lars. 2005: «Gravhaug», i Einar Østmo & Lotte Hedeager (red.) *Norsk arkeologisk leksikon*. Oslo: Pax.
- Stylegar, Frans-Arne 2011: «Weapon graves in Roman and Migration period Norway (AD 1–550)», i Igor Khrapunov & Frans-Arne Stylegar (red.) *Inter Ambo Maria. Between Scandinavia and Crimea in the Roman period*. Kristiansand: Vest-Agder County Council, 'Dolya' Publishing House.
- Sund, Tore 1963: «Vestlandet», i Hallstein Myklebost & Sigmund Strømme (red.) *Norge. Land og folk 1*. Oslo: Cappelen.
- Webmoor, Timothy 2007: «What about 'one more turn after the social' in archaeological reasoning? Taking things seriously», *World archaeology* 39. <https://doi.org/10.1080/00438240701679619>
- Witmore, Christopher 2004: «On multiple fields: Between the material world and media: two cases from the Peloponnesus, Greece». *Archaeological Dialogues* 11. <https://doi.org/10.1017/s1380203805001479>
- Økland, Bård Gram 2015: «Frå istida til år 1000», i John Ragnar Myking, Jo Rune Ugulen & Bård Gram Økland (red.) *Hardanger: ei regionshistorie I*, Bergen: Fagbokforlaget.